

Kompozycyjne i architektoniczne wyznaczniki tożsamości krajobrazów

The compositional and architectural determinants of landscape identity

Zbigniew Myczkowski

Politechnika Krakowska, Wydział Architektury, Instytut Architektury Krajobrazu
ul. Warszawska 24, 31-155 Kraków
zbyszekm@pk.edu.pl

Abstract: Within the scope of architecture, in particular architecture of the landscape, which is perceived as both a science and as the art of shaping the environment in order to meet human needs within the scale of the landscape, there is an increasing demand for its better and more complete understanding and its more universal application.

There is an urgent requirement to refer to those trends in the history of culture and civilisation that would enable the correction of the disappointment scenario, and the almost "apocalyptic" isolation somehow dictated to the present generations by the post-modernist existence. That requirement should, first of all, cope with all the above mentioned discrepancies. The soulless and unfeeling sub-culture of present times, pleading banners of democracy, state of law and free market, stimulates *de facto* tensions, hatred, and which boosts the prevalence of violence, division, wars and death. It becomes an idol for the more and more numerous human masses, and even for the whole societies.

The main idea of this article was to prove that the landscape surrounding us is a projection of identity and a synthesis of everything that makes an environment which:

* firstly - is perceived as an expression of the material space in respect of both:

- its natural conditions (geological-geo-morphological, hydrological, climatic and natural-ecological conditions),
- and its cultural components (civilisation and social-economic that involve human works included here in the form of archaeological and pre-historical, ethnographic, architectural issues, or in the form of themes referring to art works and city planning, also rural issues, policies of the Green Party, and finally, the architecture of landscape), and

* secondly - is sensed as an expression of the material and spiritual (immaterial) space, determined and conditioned by anthropogenic actions (in respect of historical, philosophical, mythical issues, perceptive and semiotic problems).

As the result, an opinion has been presented that it is impossible to effectively implement protective actions and means without stepping out beyond the strict architecture domain or architecture of landscape. The landscape is a synthesis of all phenomena occurring in the environment of nature and culture, and in the same way it is indispensable to have an interdisciplinary look at the problems connected with it. A universal conception of identity, regarded as a unique instrument and objective, may be useful to carry out the requirement, that is being so vividly "discovered" nowadays, for an integrated protection the final effect of which may be landscape of identity.

Słowa kluczowe: Tożsamość miejsca, krajobraz, wyznacznik, kompozycja, architektura

Key words: Place identity, landscape, determinant, composition, architecture

Wprowadzenie

We współczesnych badaniach krajobrazowych, ukierunkowanych na identyfikację charakterystycznych, klasyfikacyjnych cech przestrzeni i wyróżniających się w niej obiektów, stosuje się 3 bliskoznaczne terminy:

– cechy wyróżniające krajobrazu, odnoszące się do ogólnych cech klasyfikacyjnych terenu, pozwalających na wyodrębnienie określonego typu i podtypu krajobrazu;

– wyróżniki krajobrazu, odnoszące się do konkretnych obiektów, zespołów obiektów, lub płatów pokrycia terenu, o szczególnie wyraziście (lub typowo, "podręcznikowo") wykształconych cechach klasyfikacyjnych, wyróżniających je w krajobrazie;

– wyznaczniki krajobrazu, rozumiane jako takie wyróżniki, które jednocześnie pozwalają określić: czas powstania określonego obiektu, lub kompozycji przestrzennej (= wyznacznik czasu), styl regionalny, lub historyczny (= wyznacznik stylu), rangę danego obiektu w całej kompozycji przestrzennej (= wyznacznik rangi), czy wreszcie tożsamość miejsca (= wyznacznik tożsamości miejsca) (Niedźwiecka-Filipiak 2009, Chmielewski 2012, Myga-Piątek i in. 2015, Solon i in. 2015).

Myślą przewodnią rozważania nad kompozycyjnymi i architektonicznymi wyznacznikami tożsamości miejsc w krajobrazie (w konsekwencji – tożsamości krajobrazów) jest w znacznej mierze geneza ich powstania i ocena ich przemian w czasie. Można zatem mówić o idei „dawnej” i „nowej” tożsamości miejsca (krajobrazu będącego jego zewnętrznym wyrazem).

Zwłaszcza w przypadku, gdy wykazujemy „dobrą” postawę wobec tego, co określa „kulturę miejsca” wynikającą z jego „umiłowania” i chęci współuczestniczenia w zaczętych wobec niego dziełach stworzenia. Jedną z najbardziej humanitarnych postaw, na jakie w omawianym tu duchu troski o zastane dziedzictwo naturalne i kulturowe i wyrażający je krajobraz, zdobyła się współczesna cywilizacja – są powoływane od ponad 140 lat parki narodowe i inne formy ochrony obszarów o szczególnych wartościach. Prześledzenie definicji według których określane lub powoływane są te obszary – każdorazowo może być identyfikowane z tożsamością miejsca lub jej składowymi (tradycja, kultura, kanonem). Jest bowiem oczywiste, że w duchu kontynuacji dobrej postawy (trwającej miłości do tych obszarów) często w miejscu „dawnej” (dobrej) tożsamości – chcemy i wręcz musimy zaproponować „nową” (dobrą) tożsamość – zgodnie z celami i zakresami ochrony poszczególnych obszarów, w tym ich kompozycyjnej czy architektonicznej wartości.

W konsekwencji takiego toku rozumowania należy zidentyfikować kryteria określenia:

– składników „dawnej” tożsamości miejsca, ich identyfikacji, hierarchizacji i określenia pewnych „mierników” w tym zakresie,

– przesłanek dla składników „nowej” tożsamości miejsca ideowych (treściowych), formalnych (opartych na „kanonie”, czyli formie i jej „pięknie” zawartej tak często w walorach kompozycyjnych) i funkcjonalnych (ochronnych, naukowych, dydaktycznych, społecznych i innych).

Warunkiem ostatecznym jest postawa współczesnego człowieka implikowana przede wszystkim:

- a. stopniem świadomości (wiedzy),
- b. stopniem akceptacji tej świadomości (dobrej woli, zbiorowej i indywidualnej) – zatem – percepcji i zrozumienia (odczytania, zinterpretowania, uzyskania motywacji i możliwości działania) środowiska (naturalnego i kulturowego) i wyrażającego go krajobrazu.

W aspekcie relacji tożsamości do kontekstu kompozycyjnego czy architektonicznego idea „dawnej” i „nowej” tożsamości opiera się na wprowadzonym przez Hegla pojęciu Zietgeistu (ducha czasu). Był on dla tego myśliciela wyrazem kolejnego szczebla rozwoju idei na tle dziejów, samo-ureczywistniania się „ducha świata”, a każda epoka historyczna wyodrębniała się najdobitniej w wizualnej postaci Zietgeistu, jaką stanowiły historyczne style architektoniczne. Zatem proponuje się przyjąć iż pod pojęciem: „dawna” tożsamość miejsca – rozumie się zespół czynników wyrażających w krajobrazie całokształt ciągłości tradycji, kultury i kanonu miejsca w ich historycznym nawarstwieniu (materialnym – substancjalno-wizualnym, w tym kompozycyjnym i architektonicznym oraz niematerialnym – ideowo – koncepcyjnym) percypowanym przez człowieka.

„Dawna” tożsamość miejsca wyraża sumę postaw człowieka w odniesieniu do danego obszaru, które identyfikujemy i hierarchizujemy według „miary”, jaką stanowi „wnętrze” (lub „jednostka”) architektoniczno-krajobrazowa w zależności od stopnia jego nasycenia i czytelności składnikami (materialnymi i niematerialnymi) środowiska przyrodniczego i kulturowego.

„Nowa” tożsamość miejsca wyraża sumę postaw współczesnego człowieka odzwierciedlonych w jego działaniach w odniesieniu do danego obszaru, które również identyfikujemy według „miary”, którą stanowi „wnętrze” (lub „jednostka”) architektoniczno-krajobrazowa w zależności od rodzaju i stopnia ingerencji w składniki środowiska przyrodniczego i kulturowego.

Nawiązując do fundamentalnych dla niniejszego rozważania przemyśleń nauczycieli i współtwórców krakowskiej szkoły architektury krajobrazu, można za profesorem Zygmuntem Novakiem stwierdzić iż: *„Krajobraz właściwy dzisiejszej cywilizacji nie jest jeszcze architekturą, ale: ołładnięcie sił przyrody przez technikę ... spowodowało, że sprawa ładu ... czyli tworzenia ... zharmonizowanego krajobrazu ... jest obowiązkiem i zadaniem zbiorowym, w którym każdy ma swój udział. Stąd (dopiero) pojmowanie architektury w znaczeniu klasycznym jest aktualne”.*(Novák 1997). W dalszym wywodzie autor konkluduje iż: *„zgodnie z logiką architektury ... wnętrzem architektonicznym w krajobrazie będzie ... to, które ... godzi działania człowieka z przyrodą”.*

W ślad za powyższymi przemyśleniami dalsze, dotyczące już architektury krajobrazu (a szczególnie definicja regionalizmu architektoniczno-krajobrazowego wprowadzona przez J. Bogdanowskiego określająca go jako jej "głównym nurt" (Bogdanowski, 1983) pozostają w ścisłym związku ze stwierdzeniem Z. Novaka, że: *„Region to pewna struktura psychoorganiczna. Pewien byt mający swoją osobowość ... region klimatyczny, hydrograficzny, hypsometryczny, florystyczny, faunistyczny, etniczny, etnograficzny, gospodarczy itd. to jest wciąż byt tego samego regionu, ale o zupełnie innych obliczach i granicach. W tym samym krajobrazie jest równocześnie szereg innych wnętrz o innych granicach. Biotechnik, geograf, meteorolog, klimatolog dopatrują się ich coraz to inaczej. Ileż zawziętych sporów wiodą rozmaici fachowcy o granice regionu!”* (Novák 1997).

Cel pracy

Celem pracy jest przedstawienie koncepcji *mierników tożsamości miejsca* oraz opracowanie klasyfikacji *wyznaczników krajobrazu*, jako podstawowego systemu tych mierników.

Mierniki tożsamości miejsca I system klasyfikacji wyznaczników krajobrazu

Określenie tego, co nazywamy miernikami tożsamości miejsca (Myczkowski 2003) – pojmowanych jako pewna suma "obszarów o różnych cechach przedmiotowych i różnych granicach" w obrębie wyżej określonych wnętrz krajobrazowych, wydaje się właśnie być możliwe do zestawienia, a następnie do przyjęcia systematyki, opierając się na pojęciu wnętrza, czy też w większej skali - jednostki architektoniczno-krajobrazowej.

W takim ujęciu aspekty kompozycyjne i architektoniczne mogą być rozpatrywane jako immanentna część wyznaczników (Myczkowski 2015) tożsamości krajobrazu. Odnosić je należy w szczególności do krajobrazu kulturowego który definiowany był w Ustawie o ochronie zabytków z 2003 roku jako: *przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze*, a obecnie po uprawomocnieniu się tzw. Ustawy „o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu” z 24 kwietnia 2015 będzie definiowany jako: *postrzegana przez ludzi przestrzeń zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka*.

W znacznym zakresie zostały one ujęte w interdyscyplinarnych pracach nad *Kartą dziedzictwa kulturowego miejscowości* oraz w pionierskich pracach nad operatami kulturowymi i krajobrazowymi w pierwszych planach ochrony parków narodowych: Bieszczadzkiego, Ojcowskiego i Tatrzańkiego w latach 1994-1997/78, których autor niniejszej wypowiedzi był współautorem (Myczkowski *et al.* 1995). Obejmują następujące, łącznie z przesłankami wynikającymi ze "składowych" środowiska naturalnego, aspekty tworzące całość kształtu, a zarazem *rzecz samą w sobie* (= esencję = wyznacznik tożsamości) danego miejsca.

W tym miejscu przedstawiono tok rozumowania uzasadniający przyjętą systematykę oraz metodologię, która do niej doprowadziła. Jako najogólniejsze układy odniesienia przyjęto:

- przestrzeń, którą można uznać (w ślad za encyklopedycznymi i naukowymi ujęciami) – za każdą "objętość", stosownie do potrzeb przyjmowaną od skali nieskończoności wszechświata do "wnętrza" czy też "miejsca" mającymi tu aksjomatyczny charakter,
- środowisko, które przyjąć można (w nawiązaniu jw.) jako: "przestrzeń o określonych warunkach": materialną (np. architektura, krajobraz) i niematerialną – duchową (filozoficzną, historyczną),
- krajobraz, tu rozumiany jako fizjonomia środowiska naturalnego i kulturowego,
- miejsce, które jest obszarem określonym bądź ideowo, pojmowanym "od – podmiotowo" (według "umysłu i "filtru doświadczeń" określającego je człowieka), bądź konkretnie, jako wnętrze - czyli percypowany przez człowieka przedmiot,
- wnętrze – to materialna przestrzeń, fizycznie i percepcyjnie ograniczona (podstawa, ściany "obiektywne" i "subiektywne", etc.), która nie musi pokrywać się z miejscem, (np. zagłębiony fragment pustyni na tle bezkresu jej faktycznego rozmiaru jako określonego "miejsca geograficznego" czy też pojęcie "miejsca pod Tatrami" jako np. fragmentu makrownętrza Rowu Podtatrzańskiego),
- tożsamość, jako identyfikacja z miejscem (w sferze ideowej) lub krajobrazem (w sferze realnego "kwantu przestrzeni"),
- "wymiarowość" wnętrza; materialna: długość, szerokość, wysokość, niematerialna: czas (wyrażająca się w nieuchronnych przemianach; stylowych w przypadku wnętrz komponowanych czy "cywilizacyjnych" w pozostałych, nawet najbardziej "pierwotnych" czy "naturalnych" oraz "kulturowych"
- kanon – to miara (norma) zarówno w odniesieniu do miejsca, jak i do wnętrza, dająca dwa podstawowe odczucia: swojskości lub obcości.

Zatem przyjmując kraj-obraz jako przede wszystkim formę pojmowaną i percypowaną dzięki znajomości przez podmiot (człowieka) wielu dziedzin wiedzy (poniżej wymienionych) wspomagających takie ujęcie – dochodzimy do dwóch podstawowych możliwości odbioru tego fenomenu, bądź:

- niematerialnego (duchowego - ideowego), na który składa się:
 - tradycja i kultura miejsca, jako podstawy jego tożsamości,

- pojmowanie miejsca przez człowieka, implikujące rozróżnienie na "dawną" i "nową" tożsamość,
 - materialnego - percypowanego przede wszystkim jako wnętrze.
- Takie podejście zachęca do wyróżnienia następujących wyznaczników tożsamości miejsca:
- I. W obrębie środowiska jako wyrazu przestrzeni materialnej
 - a. Uwarunkowania fizyczno-geograficzno i przyrodnicze:
 1. geologiczno-geomorfologiczne,
 2. hydrologiczne,
 3. klimatyczne (mikroklimatyczne),
 4. przyrodnicze (ekosystemów leśnych, bezleśnych i faunistycznych).
 - b. Uwarunkowania kulturowo-cywilizacyjne:
 1. archeologiczne,
 2. etnograficzne,
 3. kompozycyjne i architektoniczne,
 4. w zakresie dzieł sztuki.
 - c. Uwarunkowania społeczno-gospodarcze:
 1. w zakresie układów urbanistycznych,
 2. ruralistycznych i ustroju gruntowego,
 3. w zakresie założeń zielonych,
 4. architektoniczno-krajobrazowe.
 - II. W obrębie środowiska jako wyrazu przestrzeni materialnej i duchowej
 - a. Uwarunkowania znaczeniowe:
 1. filozoficzne,
 2. mityczne,
 3. semiotyczne.
 - b. Uwarunkowania historyczne i tradycyjne
 - c. Uwarunkowania percepcyjne.

Jako czynnik pierwszoplanowy, wydaje się tu wysuwać tak mocno akcentowana przez profesora Zygmunta Nováka organiczność przestrzeni tu dodajmy – odwiecznego współbrzmienia człowieka powstałego wraz z otaczającym nas światem w procesie *creatio ex nihilo*. Wzrastający przez tysiąclecia, a doprowadzony do niewyobrażalnego przyspieszenia w ostatnich dziesięcioleciach – udział człowieka w kolejnej fazie *creatio continua* zmusza wręcz do wyróżnienia cech tożsamości miejsca i czasu w poszczególnych fazach rozwoju ludzkości poprzez pryzmat ich oddziaływania i wpływu na wyraz jaki uzyskiwał odzwierciedlający je krajobraz.

Cechy te nawarstwiały się w czasie, tworząc kulturę i tradycję danego miejsca oraz, w przestrzeni, determinując to, co zdefiniowano tu jako kanon miejsca (= formę wnętrza krajobrazowego i jednostkę miary krajobrazu).

Poniżej przedstawiono propozycję zestawu kryteriów (Myczkowski 2003) identyfikacji i charakterystyki poszczególnych elementów systemu wyznaczników tożsamości krajobrazu (zarówno w sferze teoretycznej, jak i podbudowanych konkretnymi przykładami), które „przenikają się” z uwarunkowaniami kompozycyjnymi zarówno tymi stworzonymi przez naturę a odczytywanymi jako „kompozycja przyrodnicza”, jak i tymi świadomie tworzonymi lub nawarstwionymi w kontekście urbanistycznym, architektonicznym czy ruralistycznym.

Kryteria i charakterystyka dawnej tożsamości miejsca

1. W odniesieniu do krajobrazu (w ujęciu środowiska jako przestrzeni materialnej) w zakresie uwarunkowań:
 - **fizyczno-geograficznych i przyrodniczych** (od reliktywów epok geologicznych i paleontologicznych po fazy antropologiczne):

a. dziejowa postać ekosystemu, zarówno w ujęciu abiotycznym – ukształtowania, jak i biotycznym – pokrycia terenu, np. trzeciorzędowe doliny w Ojcowskim PN z buczyną karpacką i roślinnością kserotermiczną, czy czwartorzędowe jeziora z głazami narzutowymi w Wielkopolskim PN, otoczone potężnymi dąbrowami, czy na koniec – fenomen krajobrazowy regli po polskiej stronie Tatr, będący wynikiem pracy dawnej fazy górotworu i przerzucenia fliszowej płaszczowiny przez trzon krystaliczny tej części Karpat objawiający się w zakresie ukształtowania wewnątrz krajobrazowych w postaci unikatowych dolinek reglowych, natomiast w zakresie ich pokrycia – na ogół sztucznymi plantacjami świerkowymi wprowadzonymi przed blisko 100 laty jako swoista rekompensata człowieka wobec krajobrazu i przyrody tatrzańskiej po dewastacyjnej działalności innego człowieka, która wyniszczyła naturalny skład dolnoregłowej biocenozy lokalnych lasów;

b. hydrologiczna postać ekosystemu lub ekotopu (od makro czy mezoskali zlewni, poprzez powierzchnie źródlisk, jezior czy starorzeczy po ciągi (rzeki i potoki) i punkty (źródła, wywierzska), np. fragment zlewni rzeki Białki w jej górnej części, obejmującej Wysokie Tatry Polskie z Rybim Potokiem, biorącym swój początek w Czarnym Stawie Pod Rysami i w Morskim Oku, potokiem Roztoka wypływającym z Pięciu stawów Polskich i Potokiem Waksmundzkim. To potężne makrownętrze trzech dolin tatrzańskich ma szczególnie istotne piętno hydrologicznych składników dawnej tożsamości naznaczone taflami potężnych jezior górskich (stawów), tworzących od niepamiętnych czasów lustrzany podwójny krajobraz, nasycony kipiela unikatowych uskoków i wodospadów z Wodogrzmatami Mickiewicza na czele, które już w samej nazwie oddają istotę dawnej tożsamości tego miejsca;

c. klimatyczna postać ekosystemu lub ekotopu – od kompleksu czynników makroklimatycznych (położenia w strefie klimatycznej i w konsekwencji – regionie klimatycznym) po uwarunkowania mikroklimatyczne (naturalnie lub w wyniku ingerencji człowieka ukształtowane składowe wnętrza czy jednostki krajobrazowe), np. w obrębie uformowania naturalnego – dolina U- lub V-kształtna, w której piętrowy układ roślinności, w obrębie uformowania kulturowego – południowa ekspozycja tarasowych plantacji otoczonych wysokim żywopłotem dostosowany został do warunków nasłonecznienia i erozji wietrznej stoków oraz strefy zmrzowisk w dnie;

– kulturowych i cywilizacyjnych:

a. prehistoryczna lub historycznie ukształtowana postać składników danego miejsca lub ściślej – wnętrza czy jednostki krajobrazowej tworząca zespół lub pojedyncze elementy: archeologiczne, etnograficzne, architektoniczne i dzieła sztuki i rzemiosła, mające zachowany obecnie, śladowo lub źródłowo wyraz i rolę, np. nie opodal Puszczy Niepołomickiej nad Rabą na generalną postać wnętrza architektoniczno-krajobrazowego, które obejmuje centrum wsi Mikuszowice znajdują się: XII-wieczny gródek stożkowy z czasów Konrada Mazowieckiego (*nota bene* chroniony z mocy ustawy o ochronie przyrody jako wzgórze piaszczyste), pełniący tu rolę składnika archeologicznego dawnej tożsamości miejsca. Na jego koronie znajdują się ślady okopów strzeleckich z I wojny światowej, pełniące w tym miejscu i wnętrzu zarazem rolę składnika architektonicznego z grupy dzieła obronne oraz kandelabrowa, siedmiopienna lipa świadomie nasadzona na samym szczycie jako składnik z grupy założeń zielonych (por. składniki poniżej). Całość otoczona jest swojskimi chałupami z plecionymi ogrodzeniami, tworzącymi cały zespół składników etnograficznych o lokalnej, indywidualnej specyfice. Drugą dominantą tego wnętrza stanowi zespół kościelny z obejściem i storodrzewem (jako kolejne elementy architektoniczne i „zielone”), wyposażenie kościoła, liczne kapliczki i dawne groby na pobliskim cmentarzu, łącznie z komponowaną kwaterą wojenną dopełniają zestaw w tej grupie składników wyróżnionych wcześniej jako dzieła sztuki;

– społeczno-gospodarczych:

a. historycznie ukształtowana postać składników danego miejsca lub ściślej – wnętrza czy jednostki krajobrazowej, tworząca zespół lub pojedyncze elementy: urbanistyczne, ruralistyczne, założeń zielonych i architektury krajobrazu, mające zachowany obecnie, śladowo lub źródłowo wyraz i rolę, np. mia-

sto i gmina Bieruń Stary i Nowy, relatywnie nieduże i z pozoru nijakie wśród innych, podobnych na obecnym Śląsku, charakteryzuje się w ramach wyżej określonych składników dawnej tożsamości, m.in. jurydyką wójtowską, która funkcjonowała od XII do XIX (!) wieku, a której wyrazem jest zachowany kopiec – ślad po grodzie i fragment układu urbanistycznego wokół niego, XIV-wiecznym w swej genezie układem urbanistycznym z rynkiem i szachownicą ulic, unikatowym śladem dawnej sztuki w zakresie formowania układów wodnych – blisko dwukilometrowa grobla (Grobel) oddzielająca miasto od tak zwanego Wielkiego Stawu Bieruńskiego, największego w XVII-wiecznej południowej Polsce, będącego sercem „Żabiego Kraju” w ówczesnym Księstwie Pszczyńskim, XVIII-wiecznym kompleksem drewnianego kościółka pod wezwaniem św. Leonarda i cmentarza wokół niego, licznymi folwarkami i wsiami z założeniami parkowo-dworskimi (Solec, Bijasowice) i historycznymi rozłogami pól i zalesieniami widocznymi jak na dłoni z dominującego nad okolicą górą Chełmeczką. Te zespoły i elementy stanowią przyczółki (na obszarze blisko 4000 hektarów) dawnej tożsamości (w liczbie 75 miejsc), które posłużyły do stworzenia nowej tożsamości tak zwanego systemu zieleni i terenów rekreacyjnych miasta i gminy w warunkach brutalnej, przemysłowo-wydobywczej rzeczywistości śląskiego krajobrazu zdominowanego na tym terenie wielo- dziesięcioletnim funkcjonowaniem takich potentatów węglowych, jak kopalnie „Piaś”, „Ziemowit”, „Czczot” czy wytwórnią dynamitu w tzw. ERG-u i po sąsiedzku położoną na terenie Tychów fabryką samochodów.

2. W odniesieniu do człowieka (w ujęciu rzeczowym oraz mentalnym; ideowo-koncepcyjnym – jego środowiska jako przestrzeni po części materialnej, a po części duchowej) w zakresie uwarunkowań:

– **znaczeniowych:**

a. filozoficznych głównie w aspekcie filozofii życia (*Lebensphilosophie* J. W. Goethego), filozofii przyrody, filozofii kultury i filozofii politycznej. Wszystkie te ujęcia trwającym już około 2500 lat rozwoju miały przemożny wpływ na tworzenie całych nurtów myślenia (w sferze niematerialnej – ideologicznej i koncepcyjnej) i działania odzwierciedlonego w dawnej tożsamości krajobrazu. Na przykład w sztuce ogrodowej czy sztuce budowy miast – kolejne fazy rozwoju tych dziedzin charakteryzują się relatywnie klarownymi do odczytania przykładami, wyróżniającymi się znaczną ilością zawartość dawnej tożsamości miejsca w aspekcie filozoficznym. Od antycznych gajów i średniowiecznych *gardino secreto*, służących teistycznej na ogół zadumie i będących zarazem jej rezultatem zadumie, poprzez wszystkie style historyczne, aż po marksistowsko – materialistyczne blokowiska i parki kultury – można wyróżnić piętno wszystkich niemal wiodących trendów filozoficznych w dawnej i nowej tożsamości miejsca;

b. mitycznych, zwłaszcza tych, które odwzorowują w krajobrazie przynależność miejsca do danego wnętrza czy jednostki krajobrazowej poprzez: ciągłość (będąca nawet swoistym mostem ponad porządkiem historycznym), identyfikację czynnika sprawczego (bohatera, założyciela) oraz rozróżnienie w danym krajobrazie sacrum, centrum i profanum, np. we wsi Modlnica pod Krakowem ponadhistoryczny mit wiąże ją z postacią św. Wojciecha tu właśnie ponoć żegnanego przez poddanych księcia Polan w jego ostatniej podróży do Prus. Na miejscu naznaczonym dziś sakralną nazwą (od modłów zanoszonych przez lud w intencji odchodzącego misjonarza), wzgórzu – *sacrum* – zdominowanym sylwetą drewnianego kościoła z obejściem i starodrzewem – dokonuje się w krajobrazie ponadczasowe misterium swoistego *centrum* kulturowego, podkreślonego dodatkowo późniejszym założeniem dworsko-parkowym (ale o wczesnej „rycerskiej” proveniencji), wyraźnie oddzielającym się od otaczającego to miejsce *profanum*, swojskich skądinąd, typowych podkrakowskich fragmentów jurajskiego krajobrazu;

c. semiotycznych, stanowiących w ujęciu metodologicznym pewną „syntezę” czy też raczej ostatnie ogniwo przyjętej tu systematyki. Semiotyczny, dzielący się na: semantyczny, pragmatyczny, syntaktyczny i sygmatyczny punkt widzenia tego problemu stanowi zwieńczenie dawnej, a też i nowej tożsamości miejsca. Znaki mają swoją superpozycję w krajobrazie i w postaciach jego elementów wyrażających tożsamość miejsca (jego tradycję, kulturę i kanon). Są przecież efektem świadomego kodowania i bardziej lub mniej świadomego ich dekodowania. Są często owiane nimbem tajemniczości z pogranicza

mitów i magii, ale na ogół głębokiego ładunku treściowego, wymagającego niekiedy uniwersalnej wiedzy filozoficznej, teologicznej, a także artystycznej wrażliwości nie tylko twórców, lecz i odbiorców. W naszej strefie kulturowej najczęściej spotykanym i powszechnie akceptowanym znakiem w krajobrazie w kontekście dawnej tożsamości jest krzyż. Zaraz za nim bryła kościoła w swoim klasycznym archetypie z wieżą, prezbiterium, nawą i transeptem, w otoczeniu muru i starodrzewu w uniwersalnym ujęciu uobecniająca Chrystusa w ogólnonarodowej czy regionalnej specyfice mająca dodatkowy wymiar jedności z Bogiem i miejscem: od jasnogórskiej bazyliki dla Polaka po ludźmierską dla górala, swarzewską dla Kaszuba czy mariacką dla krakowianina lub katedralną czy dominikańską dla lwowianina (Bogdanowski 1996);

– **historycznych i tradycyjnych:**

a. historycznych **postaci** składników danego miejsca, zatem:

- miejsc historycznych **zdarzeń**, (bitew, zjazdów, spotkań władców, pobytów etc.),
- upamiętnienia **postaci** historycznych: urodzenia, zamieszkiwania, pobytu, śmierci (pochówku),
- **nazw** historycznych: zarówno z dawna istniejących, jak i zachowanych źródłowo, np. podręcznikowe kojarzenie krajobrazu Kościuszkowskich Raclawic czy grunwaldzkich pól, papieskich Błóń Krakowskich – w odniesieniu do pierwszego kryterium, Kopernikańskiego Torunia czy Fromborka, Kantowskiego Królewca – w odniesieniu do drugiego, czy już całej toponomastyki w stosunku do trzeciego,

b. historycznych **faktów i motywacji dla działań człowieka** mających swoje odzwierciedlenie w krajobrazie (głównie w formie kłesk elementarnych lub terytorialnych decyzji politycznych), np. znów podręcznikowy casus Pompei czy bliższy, ale jakże bolesny przykład zagłady dawnej tożsamości subregionu Bieszczad czy losu polskich krajobrazów po repatriacji ludności z terenów obecnej Ukrainy po II wojnie, czy wreszcie poniemieckich krajobrazów na tak zwanych Ziemiach Odzyskanych;

c. tradycyjnych, określanych tu jako **statyczne**, ale też i **dynamiczne** składniki **postaci** krajobrazu. Zatem na czoło w odniesieniu do krajobrazu tak zwanego otwartego (pozamiejskiego) wysuną się w tej kategorii (zachowane w aspekcie ciągłości kulturowej danego regionu czy nawet mikroregionu – osady czy jej fragmentu) sposoby rozplanowania układów zabudowy i rozłógów pól konstruowania i wykańczania obiektów budowlanych, stroju, obrzędów czy umiejętności specyficznej w danym obszarze i mającej swój krajobrazowy wyraz, przykładem bardzo czytelnym, poza ogólnie postrzegana góralszczyzną we wszystkich jej subregionalnych odmianach, może być w tej grupie obszar Zamağórza Spiskiego i Pienin. W krajobrazie Trybsza, Łapszów czy Kacwina i Niedzicy kontynuowana jest spontanicznie charakterystyczna forma zagród, zdyscyplinowany i pielęgnowany od wieków rozłóg pól. Zwieńczeniem w aspekcie kontynuacji tradycji jest tak specyficzny element dawnej, kulturowanej współcześnie tożsamości miejsca stanowią flisacy i ich tratwy, tworzący nierozzerwalny, aczkolwiek dynamiczny składnik lokalnego krajobrazu. Dla odmiany można przytoczyć w tym miejscu osadę rybacką Kuźnicę na Półwyspie Helskim (zgodnie z napisem nad wejściem do miejscowej szkoły nazwaną stolicą wszystkich Kaszubów), gdzie zawieszane na pionowych żerdziach, suszące się na plażach sieci, charakterystyczne łodzie i kutry, wreszcie strój, a nawet specyficzna uroda, język i sposoby codziennych zachowań mieszkańców – rybaków są podręcznikowym przykładem tego, co tu nazwano charakterystyka dawnej tożsamości miejsca w aspekcie jej tradycyjnych składników.

W obydwu podanych wyżej przykładach dowodem powszechnego, choć być może nie uświadamianego dogłębnie poczucia dawnej tożsamości tradycji i krajobrazu mogą być widokówki na kartach pocztowych, *de facto* niezmiennie od ponad 70 lat.

– **percepcyjnych:**

a. **wyrażających**, jak to już wykazano wcześniej, skomplikowaną, ale brzemioną w skutkach krajobrazowych drogę człowieka od pobudzenia bodźców wzrokowych po **działanie w krajobrazie** na wspomnianych już zasadach: kontemplacji, penetracji i partycypacji. Mają one swoje zastosowanie zarówno w odniesieniu do dawnej, jak i nowej tożsamości. W tym miejscu rozważmy przykłady związane z tą pierwszą.

Tożsamość miejsca w krajobrazie w zakresie kontemplacji czytelna jest w dziejach, począwszy od świętych kręgów kamiennych w Brytanii po np. pierwszy park narodowy świata w Yellowstone (1872), w zakresie penetracji – w światowych czy krajowych wielkich i małych rekonstrukcjach czy odbudowach gdzie (*poszukiwanie i znalezienie wartości identyfikującej*) stało się zasadą działania (Stare Miasto, czy Zamek Królewski w Warszawie).

Tę część rozważań zamknijmy słowami Ryszarda od świętego Wiktora (Bogdanowski 1996): „Dzieło natury, zatem i dzieło sztuki, współdziałają ze sobą i z tej racji najściślej ze sobą związane, jednoczą się we wzajemnej kontemplacji... słusnie powinniśmy podziwiać i czcić ten łaskawy dar Boży”.

Podsumowanie i wnioski

Krajobraz jest ściśle związany z tożsamością poszczególnych miejsc na ziemi czy nawet w kosmosie jego wartość, a w ślad za tym postawa współczesnego człowieka w stosunku do tej wartości jest (powinna być) pochodną zachowania poziomu wyznaczników tożsamości miejsca w danym krajobrazie, wśród których wyznaczniki kompozycyjne i architektoniczne wydają się odrywać bardzo istotną, niemal „wszechobecną” rolę.

Działania w krajobrazie jako wynik stopnia nasycenia i jakości wyznaczników tożsamości miejsca można by wstępnie określić na następujących czterech poziomach:

- unikatowego poziomu wyznaczników tożsamości miejsca (najczęściej w obszarach, miejscowościach lub ich fragmentach o narodowym lub ponadregionalnym znaczeniu w zakresie kanonu oraz tradycji i kultury miejsca, gdzie każde działanie powinno być podporządkowane ochronie konserwatorskiej (opieczce zachowawczej); tu na ogół znajdowałyby się parki narodowe, rezerваты przyrody, pomniki przyrody, pomniki historii i obiekty zabytkowe,

- priorytetowego (reprezentatywnego) poziomu wyznaczników tożsamości miejsca (najczęściej w obszarach lub miejscowościach czy ich fragmentach o cennych, regionalnej rangi zasobach w zakresie kanonu oraz tradycji i kultury miejsca, gdzie każde działanie powinno uwzględniać wymogi konserwacji (permanentne utrzymanie stanu); tu na ogół znajdowałyby się parki krajobrazowe i parki kulturowe, krajobrazy priorytetowe wg „ustawy krajobrazowej” z 2015 roku,

- charakterystycznego (wyróżniającego się) poziomu wyznaczników tożsamości miejsca (najczęściej w obszarach lub miejscowościach, w których znajdują się obiekty i zespoły ewidencjonowane konserwatorsko, a mające znaczenie w lokalnym wymiarze kanonu oraz tradycji i kultury miejsca gdzie każde działanie powinno uwzględniać wymogi rewaloryzacji (integracji, rekonstrukcji, rekompozycji) – stałego dążenia do przywracania zachowanego po części i znanego z historii stanu; tu na ogół znajdowałyby się obszary krajobrazu chronionego, stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, strefy ochrony konserwatorskiej,

- powtarzalnego (powszechnego) poziomu wyznaczników tożsamości miejsca (najczęściej w obszarach lub miejscowościach czy ich części, gdzie występuje jakiś aspekt (cecha) dawnego kanonu oraz tradycji i kultury miejsca wymagająca „troski konserwatorskiej” (np. kontynuacja cech budownictwa lub innej tradycji kulturowej mającej swój krajobrazowy wyraz), gdzie każde działanie powinno uwzględniać wymogi twórczej kontynuacji lub kreacji – stałego czuwania nad współczesną działalnością inwestycyjną; tu na ogół znajdowałyby się obszary sąsiedzko położone w stosunku do wyżej wymienianych lub nawet małe tereny czy wręcz obiekty, kwalifikujące się każdorazowo do indywidualnego włączania w nową tożsamość przesłanek ze znanej z historii dawnej. Mogłyby one być polem do określania zasad i zakresu stosowania „ingerencji konserwatorskiej” zarówno we fragmentach czy aspektach wyżej wymienianych obszarów, jak – i przede wszystkim – poza nimi, w miejscach o dominujących wyłącznie (hiper-)współczesnych cechach nawet anty-kanonu i anty-tradycji, anty-kultury czy subkultury miejsca.

Na zakończenie warto przypomnieć, stwierdzenie autora niniejszej wypowiedzi, mówiące, iż: „*krajobraz jest wyrazem tożsamości miejsca i czasu, przy czym tożsamość miejsca i tożsamość czasu są zwornikiem architektury krajobrazu jako dziedziny wiedzy i sztuki zarazem*” (Myczkowski, 2003) oraz zawsze aktualną myśl E. Gilsona, mówiącą, że: „*ostateczną racją istnienia wszystkiego jest tożsamość, a na samym początku – tożsamość samego istnienia*” (Gilson 1963).

Literatura

- Bogdanowski J. 1976. Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu, Ossolineum, Kraków-Warszawa.
- Bogdanowski J. 1983. Wprowadzenie do regionalizmu architektoniczno-krajobrazowego. *Wiadomości Ekologiczne*, z. 3, t. XXIX: 183 – 197.
- Bogdanowski J. red. 1994. O percepcji środowiska. *Zeszyty Naukowe PAN* nr 9, Komitet Naukowy przy Prezydium PAN „Człowiek i środowisko”, Instytut Ekologii PAN, Oficyna Wydawnicza, Warszawa: 149 – 172.
- Bogdanowski J. 1996. Kościół w krajobrazie, [w:] Świerżawski W. red.: *Sztuka w liturgii, Misterium Christi*. PAT, Kraków; T. 7: 165 – 198.
- Bruzda J. 1996. Kultura miejsca. *Teka Komisji i Urbanistyki O/PAN w Krakowie*, t. XXVIII: 81 – 88.
- Chmielewski T.J. 2012. Systemy krajobrazowe, Struktura – funkcjonowanie – planowanie, Wyd. PWN, Warszawa.
- Dyczewski L. 1996. Postawa chrześcijanina wobec innej kultury [w:] L. Dyczewski red.: *Tożsamość polska i otwartość na inne społeczeństwa*, KUL, Lublin: 22 – 43.
- Gilson E. 1963. Byt i istota. PIW Warszawa.
- Myga-Piątek U., Chmielewski T.J., Solon J. 2015. Rola cech charakterystycznych, wyróżników i wyznaczników krajobrazu w klasyfikacji i audycie krajobrazów aktualnych [w:] Chmielewski T.J. red.: *Klasyfikacje i oceny krajobrazów Polski drugiej dekady XXI w. Problemy Ekologii Krajobrazu*, Tom XL: 177 – 186.
- Myczkowski Z. 1996. Z prac nad kartą dziedzictwa kulturowego miejscowości [w:] Bogdanowski J. red.: *Projekt standardowego opracowania problematyki ochrony wartości kulturowego krajobrazu i środowiska*, *Studia i Materiały, Krajobrazy* 12 (24), OOKZ, Warszawa: 26 – 38.
- Myczkowski Z. 2001. Ochrona dziedzictwa kulturowego Bieszczadzkiego Parku Narodowego, *Monografie Bieszczadzkie*, Tom XIII: 1 – 156.
- Myczkowski Z. 2003. Krajobraz wyrazem tożsamości w wybranych obszarach chronionych w Polsce, Politechnika Krakowska, monografia 285; Seria Architektura, Kraków; wyd. 2.
- Niedźwiecka-Filipiak I. 2009. Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej. Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu; Wrocław.
- Novák Z., Nowak Z. 1997. Przyrodnicze elementy planowania regionalnego i udział w nim architekta. Politechnika Krakowska Kraków (wyd. trzecie).
- Rączka J.W. 1985. Podstawy rewaloryzacji architektury w regionach krajobrazowych, Monografia 35 PK. Kraków.
- Solon J., Chmielewski T.J., Myga-Piątek U., Kistowski M. 2015. Identyfikacja i ocena krajobrazów Polski – propozycja schematu postępowania na potrzeby audytu krajobrazowego w województwach. [w:] Chmielewski T.J. red.: *Klasyfikacje i oceny krajobrazów Polski drugiej dekady XXI w. Problemy Ekologii Krajobrazu*, Tom XL: 55 – 76.
- Wojciechowski K. 1986. *Problemy percepcji i oceny estetycznej krajobrazu*. Wyd. UMCS, Lublin.
- Yi-Fu Tuan, 1987. *Przestrzeń i miejsce*. PIW, Warszawa.